

¹Д.Р. Айтмағамбетов, ²М.Гиритлиоглу, ³Х.М. Тұрсұн

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
^{2,3}Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
 (E-mail: ¹aitmagambetovduman@mail.ru; ²mgiritlioglu60@hotmail.com; ³tursunhazret@mail.ru)

Қазақ-түрік байланыстары тарихының бастапқы дереккөздері

Аңдатпа. Түркі халықтары тарихы әлемдік тарихи ойдың шеңберінде қалыптасты. Дүниежүзі тарихының мазмұнын құрылымдауда европоцентризм тұжырымдарының үстемдік етіп келгендігін ескерер болсақ, түрік өркениетінің өзіндік ерекшеліктері болғандығы да ескерілуі қажет. Мұндай зерттеудегі мақсат түркі тарихын әлемдік тарихтан ерекшелендіруді емес, керісінше оның құрамында қалыптасқан түркі халықтары тарихының шынайы мазмұндалуына назар аударылуды көздейді. Мақалада қарастырылған қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстарының тарихи алғышарттарын айқындау басты мақсат болып белгіленді. Өйткені, тәуелсіздік жылдары қалыптасқан қазіргізаманғы қазақ-түрік байланыстарының бағыт-бағдарларын белгілеуде ортағасырлардан басталған туыстық байланыстардың деректік негіздерін айналымға ұсынудың ғылыми маңызы ерекше.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдары барынша жақын ықпалдастық орнықтарған мемлекеттерінің алдыңғы қатарында Түркия Республикасы тұрғаны белгілі. Мақалада қазақ-түрік байланыстары тарихының ерте кезеңіне қатысты дереккөздерге талдау жасалады. Мұрағат деректеріне талдау жасай отырып, екі елдің арасында қалыптасқан достық, стратегиялық әріптестіктің тарихи алғышарттары туралы тұжырымдар жасалған.

Қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстарының тарихын ғылыми қалпына келтірудің басты шарттарының бірі-оның ғылыми дереккөздер кешеннің болуы. Ғылыми, объективті ақпараттар мен мәліметтерді қамтыған дереккөздер тарих мазмұнын қалпына келтірумен қатар тарихи оқиғалар мен құбылыстарды түсіндірудің басты құралы болып саналады. Қазіргі кезде Түркияның архивтерінен қазақ-түрік байланыстарын айғақтайтын деректер табылып ғылыми айналымға ұсынылуда. Ол деректерді тақырыптық, хронологиялық және жанрлық тұрғыда топтастыруды қажет етеді.

Осы дереккөздердің қатарында тақырыбы бойынша Қазақ хандығы мен Осман мемлекеті арасында хронология бойынша Қазақ хандығы, жанры бойынша архивтік әрі дипломатиялық құжаттарды қарастыруға болады. Өйткені, қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстарының бастау нүктесі ретінде бұл деректердің ғылыми маңызы ерекше. Қайып хан Тәукеұлының Осман сұлтаны III Ахметке жіберген елшілігі екі елдің бүгінгі заманғы саяси байланыстарына негіз қалады деп бағаланады. (286)

Мақалада осы алғашқы дипломатиялық байланыстың кейінгі кездегі байланыстарға қазақ-түрік саяси байланыстарына ұласқандығы жөнінде деректер сараланады. Қолымызға ілінген деректер Қазақ хандығы ыдырап, Ресей империясының модернизациялық ықпалына тартылған кезеңде отарлық биліктің екі елдің байланыстарына кедергі жасап баққанымен де үзіліп қалмай, одан әрі жалғасқандығын көрсетеді. Әсіресе, бұл байланыс діни-рухани және мәдени-ағартушылық бағыттарда биресми тұрғыда жеке тарихи тұлғалардың саяси, діни-ағартушылық қызметтері арқылы жалғасты. Мақалада бірқатар архив және баспасөз деректері талданып, ғылыми айналымға ұсынылады.

Түйін сөздер: қазақ-түрік байланыстары; Қазақ хандығы; Осман сұлтандығы; Қайып хан; қазақ елшілігі; Мұстафа Шоқай.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2020-133-4-24-32>

Кіріспе. Қазақ хандығы туралы Османлы мемлекетіне алғашқы хабарлар 1521 жылдың көктемінде жеткен. Осы кезде Қырым ханы Мұхамед-Герей Сүлеймен Сұлтанға Ноғай хандығындағы саяси ахуал туралы жолдаған хатында «Мұнда әуел алдында ноғай елі мекендеген иелікке қазақ деген атпен мәлім аса бір үлкен ел хандарымен бірге көшіп келіп, қоныстана бастады. Бұл жақты күшті қылып тұрар» [1, б. 31] деген мазмұнда хабар берген екен. Қазақ хандығы мен Қырымның арасындағы саяси байланыс осы екі елдің ортасындағы Ноғай Ордасына қатысты өрбиді.

1523 жылы Қырымға Қазақ хандығының елшілігі жіберілген. Елшіліктің мақсаты Ноғай Ордасына қарсы бірлескен шаралар іздестіру болса керек дейтініміз, сол жылы ноғайлар қырымдықтарға қатты соққы берген болатын. Осы қазақ елшілігі жөнінде Қырым билеушілері Мәскеуге жолдаған хаттарында екі елдің арасында достық туралы келісім бар екендігі хабарлайды. Екі ел арасындағы достық, татулық ниеттерін қазақ билеушілері Хажытарханда мерт болған Мұхамед-Герейдің орнына Османлы тарапынан хандыққа бекітілген Сағадат-Герейдің таққа отыру салтанатына орай жеткізілсе керек. Сағадат-Герей хан өз жолдауында «...өзге жақтағы қазақ ханы, ол да маған туыс...» десе, Дәулетбақты бек: «Қазақтардан да ... кісілер келді» дейді. Ал Әбдірахман бек: Ана жақтан оған (Қырымлы ханына) қазақтардан кісі келді» [1, б. 31] деп қазақ елшілігінің келгендігін және Қазақ хандығымен келісімге қол жеткізілгендігін растайды.

Осман сұлтаны III Ахмет өз заманында отаршыл Ресейдің ортаазиялықтарға ықпалын азайтуды көздеген тұлға болса, қазақ ханы Қайып билікке келген жылдары (1715) шығыстан – жоңғар, оңтүстіктен – хиуақоқан, солтүстіктен ресейлік басқыншылар көз алартқан қиын заман болатын.

Осындай алмағайып жылдары Қайып хан Тәукеұлы түрік сұлтанына 1711 және 1713 жылдары екі хат жазыпты. Бірінші хатты зерттеуші-шығыстанушы И.В.Ерофеева осман-түрік тілінің маманы Т.Бейсембиеваның қатысуымен орыс тіліне аударған.

Қайып ханның хаты мынадай дәстүрлі мадақпен басталған: «Екі қасиетті қаланың (Мекке мен Медина) қызметшісі, жер мен теңіз қожасы, қағандардың қағаны Ахмет хан сұлтанды билік пенерлік, өрлік пен әділеттілік, даңқ пен қайырымдылық нұрландырады, дініміздің шынайы сәруары – ұлы билеуші орданың және даңқты әрі жоғары Осман-хан әулетінің лайықты әрі мақтаулы избасарының даңқын татулық пен келісім, ақкөңілділік пен ынтымақтастық айшықтайды». Осман сұлтанына арналған бұл мадақ сөздердің астарында Осман мемлекетінің күш-қуатына деген мақтаныш әрі оның билеушісіне деген бауырлас халықтың құрметі аңғарылады. Одан әрі «Сіздің мәртебелі ойыңыз алдында шынайы досыңыз Тәшкенттегі Афрасиаф тағында отырғанына осы айтылғандар ашық айқындық берсін. Өзіміздің құзырымыздағы және иелігіміздегі: Түркістан, Әндіжан, Сайрам, Қарақалпақия және басқа да халықтар шарифаттың жасыл байрағын асқақтату үшін таңертең де, кешке де шынайы ізгілікпен дұға жасаймыз» деген мәтіннен Қазақ ханының өз заманындағы иеліктері туралы нақты ақпаратты кездестіреміз. Сол кездегі қалыптасқан тарихи жағдайларда Қазақ хандығының иелігі Түркістан мен Сайрамнан өзге қарақалпақ жері мен Ферғана аңғарындағы Андижанға дейін таралғандығын хан сеніммен айтады.

Хаттың мәтінінде Мәскеу мемлекеті тарапынан «Ака Аштак» иелігіндегі сунниттерді бағындырып, салық төлетіп тұрғандығын «біздің мемлекетіміз бен Мәскеу мемлекетінің арасында «Ака Аштак» деп аталатын иелік бар» деп жазады. «Осы халық бүкіл әскерімен және туы астына жиналғандармен Мәскеуден қорыққандықтан мұсылман дініне шексіз беріліп бізге көшті. Егер сіз бізге қол ұшын беретін болсаңыз, біз дінсіздерден осы иеліктің сегіз қаласын тартып алар едік. Егер біз бірлесе қимылдасақ, Мәскеу иелігіне айықпас кесір келтіреміз» дейді. И.В.Ерофеева хатта айтылған «Ака Аштак» иелігі Жайық-Орал алқабы дей отырып, «ака» сөзін «өзен» деп тәпсірлеген [2]. Біздің пікіріміз, бұл жердегі «Ака» - Ока өзені болса,

«Аштак» сөзі башқұрттардың ежелгі атауы «естек - ештек» болуы керек.

Одан әрі түріктермен соғыста орыстардың жеңіліс тапқандығы туралы хабарды қуанышпен қарсы алғандығын «Осы оқиға туралы хабар бізге жетісімен біз өзімізге шынайы берілген және мәртебелі Құрбанбек көкілташ арқылы сіздің сарайыңызға осы хатты жолдадық. Сіздің үкіміңіз қандай болатындығы туралы хабарды жылдам жіберсеңіз, біз оны асыға күтеміз. Сіздің ізгілікке толы салтанатты сарайыңыздан айтылғанның бәрін біз жоғары дәрежеде орындауға дайынбыз» деген уәдемен аяқтайды. Хаттың мазмұнынан Осман сұлтандығын орыс басқыншыларына қарсы күресте бірлесе әрекет етуге шақыруын Қазақ хандығының сыртқы саясатта одақтас іздеген әрекеті аңғарылады.

XVIII ғасырдың басы қазақ елі үшін қасіретін ала келді. XVII ғасырдың 20-жылдарында қалмақ қолы көрші жатқан башқұрт, түркімен, қазақ, қарақалпақтарға қырғидай тиіп өз үстемдігін орната бастаған еді. Қалмақ ханы Аюке (1646-1724) Ресейге елші жіберіп, оған бағынышты екенін білдіріп, I Петрдің сеніміне кіреді. Тиісті, орыс патшасы оған Ресейдің оңтүстік бөлігін көшпелілерден қорғауды тапсырады. Орыс патшасының тілін тапқан Аюке Стамбулға хат жолдап, сұлтанға бағыныштылығы мен адалдығын білдіріп елші аттандырады. Осман сұлтанының елшіге берген жауабында, егер қалмақтар Қырым ханымен және айналасындағы мұсылмандармен тату тұратын болса, оны өз қанатының астына алатынын білдіреді. Біраз жыл өткен соң Осман сұлтанына қайта елші жіберген Аюке алғысын білдіріп, сұлтанның айтқанын екі етпей орындағанын, мұсылмандармен бірігіп Ресеймен күресе беретіндігін жазған. Бір қызығы, хаттарда Аюке «Қыпшақ» ханы аталып, сұлтанның көңілін табу үшін өзін мұсылмен үмбетінен, қыпшақ қауымынан етіп көрсеткен. Осы кезде Аюкенің Осман сұлтанына елші жібергенін сезген Қайып хан Сейітқали батырды Стамбулға жедел аттандырып, оның жымысқы әрекетін әшкерелейді. Қайып хан екіжүзді

Аюке Ресеймен одақтасып, мұсылмандарға қысым көрсетіп жатқаны, содан соң, қалмақты екі рет шауып жазасын бергендігін баяндаған. Хат соңына қазақ ханы Қайып Мұхаммед хан деп қол қойылған.

XVIII ғ. бас кезінде Ресейбашқұрт түріктерінің аумағын жаулап алып Қазақ хандығымен тікелей шекаралас болды. Екі елдің арасында күрделі қарым-қатынас қалыптасты. Осы кезеңде 1711 ж. жеңіспен аяқталған «Прут соғысы», Османлы билігінің халықаралық беделін көтерген оқиға болды. Өз кезегінде бұл оқиға Қазақ хандарының ежелден дұшпан болған Ресейге қарсы күресте Османлының қорғаушы бола алатындығына деген сенімдерін күшейткен еді [3, б. 191]. Ресейдің басқыншылығынан қорғану үшін Қайып Мұхаммед хан 1715 ж. Құрбанбек бастатқан тағы да бір елшілік жіберген. Оның жіберген хатында Қайып Мұхаммед хан Ресей тарапындағы оқиғаларды патшаға жазған және башқұрт түріктерінің әлсіздігін пайдаланып отырған орыстардың залымдықпен башқұрт елін басып алғандарын, Османлы өкіметінің көмегімен бұл шабуылдарға қарсы шыға алатындарын айтқан [4, б. 351]

Османлы астанасынан Қазақ ханына жолданған жауап хаттың да дерегі қызықты. Османлы өкіметі Қазақ хандығына көмек көрсету Прут соғысындағы жеңістен кейінгі орыс патшалығымен жасасқан келісімдердің шарттарына сәйкес емес. Сондықтан қазақ ханы өз бетінше еркін әрекет жасауына болады деген мазмұнда жауап қайтарылған [4, б. 352]. Бұл хаттың түп мағынасында қазақ ханының Ресеймен соғысына Османлы мемлекетінің қуанышты болатыны аңғарылады. Солай дегенмен де, Османлы сұлтаны Ресеймен жасалған келісім бойынша, қазақ хандығына көмек көрсете алмайтындықтарын білдіреді [4, б. 184].

Түркия Республикасы Премьер-Министрлігінің Османлы Архивінде осы дипломатиялық байланысты айғақтайтын құжаттар сақталған. Осы құжаттар Османлы сұлтандығы мен Қазақ хандығының алғашқы дипломатиялық байланыс болғандығы туралы мәлімет береді. Қайып Мұхаммед хан

елшісі Сейітқали батыр 1713 жылдың тамыз айында Османлы астанасына келіп, Қайып Мұхаммед хан тарапынан патшаға жіберілген қымбат маталар мен сәйгүліктерді сыйлық ретінде тарту еткен [5].

Османлы сұлтаны III Ахмед тарапынан жақсы қарсыланып, жақсы шығарып салынған елші келген жолы Бағдад бағытымен еліне қайтқан [6, б. 185.]. Осы жерде айта кетерлік бір жағдай, И.В.Ерофеева және т.б. ғалымдардың деректерінде қазақ елшілігінің Стамбулға барған бағыты жөнінде нақты деректер айтылмайды. Мәгінмен танысу барысында біз елшілердің Хиуа, Бұқара, Самарқанд, Бағдат арқылы барып, осы жолмен кері қайтқандығын нақтыладық. Қазақ хандығының елшілері үшін ең жақын жол Қырым хандығы арқылы Қара теңізбен кемемен Стамбулға бару әлдеқайда тиімді болатын. Әйтсе де, Қырым хандығымен арада Ресей протекторатындағы Қалмақ елімен қырғи қабақ жағдайда болған Қазақ хандығы үшін елшілікті қауіпсіз санаған Бағдат бағыты арқылы жөнелткенді дұрыс санаған сияқты.

Кіші жүз ханы Әбілқайыр да Османлы өкіметімен байланыс орнатуға әрекет жасағандығын айтуға болады. Осыған байланысты З.В.Тоған былай жазады: 1741 ж. Әбілқайырдың Петербургке келген елшілері түрік елшісін кездестіріп, Түркияның қазақтарды орыс бодандығынан құтқарып, өз қарамақтарына қабылдауы туралы Әбілқайырхан атынан өтініш айтқан [7, б. 175]. Бірақ бұл өтініштер сол кездегі қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты қабылданбаған. Осы жылдардан кейін Османлы мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы тікелей байланыс үзілген деп санауға болады. Сондықтан осы хат алмасулардан кейін екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың болғанын растайтын ешқандай құжат кездестірмедік. Бәлкім, ондай қарым-қатынастар болса да Хиуа мен Бұхара хандықтарының делдалдықтарымен іске асқан болуы мүмкін деген болжам жасаймыз. Әзірге ондай деректер қолымызға түскен жоқ.

Османлы мемлекеті орыс қауіпі пайда болғаннан бастап сыртқы саястында

Түркістан хандықтарына көмек беру саясатын жүргізгендігін айтуға болады. Бірақ жоғарыда айтқанымыздай, елдер арасының қашықтығы орыс басқыншылығына тосқауыл жасайтындай пәрменді әреке етуге мүмкіндік бермеген сыңайлы.

Мехмет Сарайдың тұжырымында орыс отаршылығына қарсы қазақ-түрік ынтымақтастығының іске аспай қалуына байланысты «Түркістан хандықтарының Османлы өкіметінің ескертулеріне карамай, бір-бірімен соғысулары да бұл мемлекеттерді тоздырған. Түркістан хандықтары бұл жағдайда орыстардың басқыншылығына қарсы тұрулары мүмкін болмаған [8, б. 2] деген дәлелкеңірек таратуды қажет етеді.

Османлы мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастар XVIII ғасырдың бірінші ширегінде басталған, қалыптасқан тарихи жағдайлар қазақ билеушілерін бауырлас түрік елінен көмек сұрауға мәжбүрлеген. Кіші жүз қазақтарының орыс ықпалынан қысым көріп, олардың айдап салуындағы қалмақтармен жиі қақтығыстарға баруы, осы кезеңде башқұрт жерінің орыс ықпалында қалып қоюы жағдайды мүлдем шиеленістіріп жіберген. Екі елдің тікелей шекаралас болмауы, жер шалғайлығы тікелей байланысты шектеді. Батыста Ресей, оңтүстікте Парсы мемлекеттері Османлының әскери немесе басқа да көмек беруіне кедергі жасады. Жер шалғайлығы екі елдің жылдам хабар алып отыруына, барыс-келіс жасауына мүмкіндік бермеді. Оның үстіне Қазақ хандығының саяси бытыраңқылыққа түсуі, Бұқара, Хиуа хандықтарымен көбіне қырғи-қабақ жағдайда болуы Орталық Азиядағы түркі мемлекеттеріндегі саяси бірліктің болмауын танытатын еді. Осы саяси ахуалдан хабардар болып отырған Османлы билігінің бұл аймақта батыл саясат жүргізуіне салқынын тигізді. Османлыдан қазақ хандығы үшін қиын сәтте пәрменді көмек келмеуінің осындай тарихи жағдайлары болды.

Қазақ-түрік саяси-мәдени байланыстары тарихының дереккөздерінің қатарында XX ғасыр бас кезінде жарық көрген газеттерді атаймыз. Қазақ жеріне кеңінен таралған

«Қазақ» газеті бауырлас ел ретінде өзінің бірінші санынан бастап Түркияда болып жатқан оқиғаларды оқырмандарына хабарлап тұрды. «Сыртқы хабарлар» топтамасында («Қазақ». 1913 ж., №1, 2 февраль) Балқан соғысы туралы «Түркия мен төрт патшаның соғысынан... біреуден-біреуге ауызбен айтқан хабарлардың ішіне айтушылардың сөзі қосылып, дұрыс-бұрысыараласып, әлігі хабар қазақ ішіне бара қоймайды» деп, осы соғыс туралы толық ақпарат берудің қажеттігін алға тартады.

Газеттің екінші санында «Соғыс жайынан», «Балқанда» және «Түркия хабары» атты үш мақала жарық көрген [9]. «Балқанда» мақаласының авторы Шектібаев түріктер «XIII ғасырда Түркістанда болып, жауынгер, мықты халық болған» деп мақтанышпен жазады.

Қажылық сапар сол кезеңдегі халықаралық байланыстардың атрибуттарының біріне айналған еді. Орта Азия мен қазақ жерінен қажылық сапарға бару үшін Стамбұл маңызды рөл атқарғандығын «Қазақ» газетіндегі хабарлардан біле аламыз. Теміржол арқылы Одесса қаласына барған қажылар қаладағы түрік консулдығына барып, төлқұжат жаздырып алып, сапарын одан әрі жалғастыратын болған [10].

«...Біздің қазақ Стамбулдағы османлы түріктерін «түрік» деп атайды, халифе жұрты деп атаушылар да бар. Төтесі оларды османлы түріктері деп атау керек», - деп жазады Ғ.Ж.А.Жәнібеков. «Осы күнде бұл бауырларымыз османлы түріктері өздерінің жеңілгенінде неліктен жеңілдік деп, соның себептерін іздеп жатыр, - дей келіп, - Түрік патшалығының оқу-һөнерде кемдігін осы болып өткен Балқан соғысы анық көрсетті» деп оның себебін нақтылап, өз пікірін білдіреді. Автор бұндай кемшіліктің бүгінгі күні қазақта аса зор екендігіне назар аударады [11].

Түркияның архивтерінде Ресейдегі қос төңкеріс қарсаңындағы қазақ-түрік байланыстарын айғақтайтын деректер сақталған. Осы деректерді талдау бірқатар мәселелерге айқындық береді. 1917 жылы ақпанындағы Қазан төңкерісі бірінші дүниежүзілік соғыста Осман империясына

қарсы соғысқан Ресейге жаңа бір леп ала келді. Көбінесе Германияның қауіпсіздік қызметінің дереккөздері арқылы Осман империясына жеткен төңкеріс жайлы мәліметтерге қатысты Садразам (премьер-министр-авт.) Талат Паша «Танин» газетіне берген сұхбатында: «Біз бен Ресей арасындағы барлық келіспеушіліктер Патша үкіметінің Түркияны жою саясатынан туындап отыр. Жаңа Түркия жаңа Ресеймен бейбіт келісімге келе алады» [12] деп айтқан болатын. Шынымен аз ғана уақыттан кейін жаңа Ресеймен жүргізілген келіссөздер Брест-Литовск бейбіт келісімінің (20 желтоқсан, 1917 – 3 наурыз, 1918) құжаттарында көрініс тапты.

Осман мемлекеті Ресейдегі жаңа өзгерістерге қатысты әуелі жақын көршілері Кавказ және Әзірбайжанға көңіл бөле бастады. Ресейдің басқа да аймақтарында тұратын түркі халықтарының азаттықтарын алуларына бағытталған іс-әрекеттер жасады. Қырымда, Ташкентте, Бакуде, Орынбор мен Мәскеуде түркістандықтар, қазандықтар, қырымдықтар, әзірбайжандар бір-бірімен кездесіп, тәуелсіз түрік дүниесін құру жолында әрекет етті [7, б. 156].

Естелік жанрындағы дереккөздердің қатарында қазақ-түрік байланыстарының бел ортасында жүрген М.Шоқайдың жазбаларының да құбылысты ғылыми қалпына келтірудегі маңызы үлкен. Балқан соғысы кезінде Ресей жоғары оқу орындарындағы түркі-мұсылман студент жастары саяси белсенділік танытқандығын М.Шоқай естелігінде «1910-1914 жылдары Петербург университетінде оқып жүрген болатынмын... Петербург көшелерінде «Аясофия үстіне крест» қоюды талап еткен ереуілдер өтіп жатқан. ...біз – әзірбайжан, татар және түркістандық студенттер орыстардан бөлініп, өзімізше әрекет жасамақ болдық. Ол кезде қызмет бабында Петербургта тұрып жатқан түркістандық адвокат Серәлі Лапиннің келісін алып, сол кісінің үйінде бас қосып тұратын болдық... Бас қосуымыздың күн тәртібі бір ғана тармақтан тұратын. Егер Балқан соғысына Ресей араласатын болса, онда біздің позициямыз қандай болуы тиіс деген мәселе төңірегінде пікір алысатынбыз» [13, б. 362] деп тебіреніспен жазады.

М.Шоқайдың сөз етіп отырған түркі-мұсылман студент жастарының Балқан соғысына байланысты туындаған толқуларына 1912 жылы Петербургтегі Әскери-медициналық академияның соңғы курсында оқып жүрген С. Асфендияров та қатысқан. Бұл жөнінде: «Менің есімде 1912 жылдың күзінде, бірінші Балқан соғысы тұсында Петербургте қазақ, татар, өзбек студенттері арасында Түркияны қолдаған үлкен қозғалыс болды. Болгар студенттері бізбен жұдырықтасу алдында тұрды. Сол кездері болып тұрған мәжілістердің бірінде Бөкейхановқа «біз Түркияға барамыз, нағыз ұлтжандылықтың дәлелі осы болмақ дедік». Бөкейханов сонда біздің түрікшілдігімізге үзілді-кесілді қарсы шығып, «өздеріңді ешқандай да сағыммен алдамаңдар, ескі Түркия ыдырау үстінде» деген сияқты ойларын айтып, біздің назарымызды батыстық өркениетке бұрды» [14, б. 91] деген естеліктің мәліметтері де назар аудартады.

Ресейде тұратын түркі халықтары тәуелсіздік жолында қадам жасап жатқанда Осман империясының астанасы Стамбулда білім алуға келген қырғыз, қазақ, әзірбайжан, башқұрт, қырымдық және қазандық студенттер де өз жұрттарының азаттыққа жетуі жолында бірталай іс-шаралар атқарды. Өздерін «Астрахан, қырғыз, қазақ түркілерінің делегаттары» ретінде танытқан бір топ студент Ресейде болып жатқан өзгерістер туралы Осман Үкіметіне ақпарат беру және осы аймақтарға назарын аударту үшін жұмыстар жасаған. Осы одақты құру үшін әзірлеген баяндамаларын Қарулы күштердің басшылығына ұсынады. 1917 жылдың 2 шілдедегі манифесте қырғыз-қазақ түріктерінің тарихи дамуы жайында сөз қозғалып, осыдан кейін аталмыш аймақтар үшін қандай жұмыстар жасалуы керектігі көрсетілген. Манифест «Түрік халқының бір бөлігі болып табылатын он екі миллионнан аса халқы бар қырғыз-қазақ түріктері қоныстанған жер көлемі жағынан Ресейдің құрамындағы түріктердің басым бөлігін құрайды» деп басталып, одан әрі тарихи жағдайларда Ресейдің отарына айналу себептері

баяндалады. «Ресей патшалығының зұлым саясаты қырғыз-қазақ түріктерінің бір ғасырға жуық уақыт еркін дамуына кедергі болды... «қырғыз-қазақ балалары ретінде алты-жеті жылдан бері Стамбулдың білім ошақтарында білім алдық. Қырғыз-қазақ жастары Ресейде басталған төңкеріске байланысты Ресейдің бодауынан құтылуды және өз жерінде тәуелсіз өмір сүруді қалайды. Сонымен қатар, Ұлы Түркіліктің қалыптасатын сәті туды деп ойлайды. Осы мақсатта қолдан келгенше жанқиярлық танытып, тіпті өлімге болса да бас тігіп, мемлекетімізге оралуды қалаймыз. Осы орайда әрекет ететін жоспарымыз бен атқаратын іс-шаралардың мақсатына қатысты бірнеше баптан тұратын манифесімізді Ұлы Үкіметке ұсынып отырмыз. Келешекте бір Түрік байрағының астында бірігетін қырғыз-қазақ бауырларыңыз жалғыз ғана арқа сүйеріміз ретінде үкіметіңізден материалдық әрі рухани қолдау көрсетуді сұрайды» деп, атқарылатын жұмыстардың мынадай қағидаларын ұсынады: Қырғыз-қазақ түріктерінің өз шекарасында ішкі тәуелсіздікке қол жеткізуі үшін әрекет ету; Көшпенді өмірді тоқтатып, тез арада отырықшы өмірге көшуге әрекет ету; Ішкі тәуелсіздік пен шекараны сақтап қалу үшін әскери ұйым құруға кірісу; Қырғыз-қазақ түріктердің ағартушылық деңгейін көтеру, тұтастығын сақтап қалу үшін білім-ғылым ұйымын құру; Орталықтандырылған басқару жүйесі ғылым-білімінің тез арада кеңінен таралуы үшін мүмкіндігінше Осман Империясына білім алушыларды жіберіп отыру». «осы аталған бес қағидаларды жүзеге асырып... халықты бір ғана түркі байрағының астында біріктіру үшін жанқиярлықпен еңбектену және сол жолда өлу» [15].

Бұл манифестен Түркияда білім алып жүрген аз ғана қазақ жастарының тәуелсіздікке деген ұмтылысы аңғарылады. Әйтсе де, қазан төңкерісі ала келген көңіл-күйдің әсерімен тәуелсіздік алуға әрекет етіп, Осман мемлекетінен қолдау сұрағандар тек қырғыз-қазақ жастары ғана емес еді. Түрік-ислам әлемінің арқа сүйері ретінде танылған Стамбул қаласына дәл сол кезеңдерде

дағыстандық, қазандық, әзірбайжандық, қырымдық делегаттар да келіп, Ресейдегі мұсылмандарға қолдау көрсетуді сұрап, өтінген болатын [16, б. 506].

Қорытынды. Ресейде кеңестік биліктің орнауы және оның құрамындағы Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік құрылымының рәміздік

қана мәнге ие болып, саяси билігінің барынша шектелуі жағдайында қазақ-түрік байланыстары мүлдем тыйылып қалды. Тоталитарлық биліктің түркі халықтарының ықпалдасуына мақсатты түрде тосқауыл қоюы екі елдің байланыстарын тәуелсіздік жылдарына дейін шектеп тастады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исин А. Қазақ хандығы мен Осман патшалығы саяси байланыстарының басы / «Абай», 1994. № 4. Б. 29-36.
- 2 Бекен Қайратұлы. Қайып ханның хаты. // «Астана Ақшамы», 2019.
- 3 Andican A. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya /A. Andican. - Istanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, 2009. -156 s.
- 4 BOA, Nâme-i Hümayûn Defteri, Nr. 6 (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)
- 5 BOA, Name-i Hümayûn Defteri, 6/186) (Ek. 3)
- 6 BOA, Name-i Hümayûn Defteri, 6/187
- 7 Togan, Z.V. Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Turkistan. 2. Baskı. İstanbul.Togan, 1981.
- 8 Saray M. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875) / M.Saray. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017. - 286 s.
- 9 Шектібаев М. Балқанда // «Қазақ газеті», 1913.
- 10 Жәнібеков Ғ-Ж.А. Қажылық сапар // «Қазақ газеті», 1913.
- 11 Жәнібеков Ғ-Ж.А. Хабарлама. //«Қазақ газеті», 1913.
- 12 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Kls. 5232 D. 43, f. 32.1.
- 13 Шоқай М. Таңдамалы / М. Шоқай. - Алматы: Қайнар, 1998. - 512 б.
- 14 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Қойгелдиев. - Алматы: Санат, 1995. - 368 б.
- 15 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi,,Kls. 1845 D. 79. f.8.
- 16 Akdes Nimet Kurat. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) / Akdes Nimet Kurat. - Istanbul: Türk Tarih Kurumu, 2011. - 754 s.

Д. Р. Айтмагамбетов¹, М. Гиритлиоглу², Х.М. Турсун³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
^{2,3}Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави, Туркестан, Казахстан

Первичные источники истории казахско-турецких взаимоотношение

Аннотация. История тюркских народов формировалась в рамках мировой исторической мысли. Учитывая преобладание концепций европоцентризма в структурировании содержания всемирной истории, следует отметить, что тюркская цивилизация обладала своими, присущими только ей особенностями. Цель предложенного исследования – не отделить историю тюрков от истории мира, а обратить внимание на реальное описание сформировавшейся в ней истории тюркских народов. Основная цель статьи – установить историческую подоплеку казахско-турецких политических и культурных связей.

При определении направления сложившихся за годы независимости казахско-турецких отношений, особое значение имеет научное изложение фактических основ родственных отношений, возникших в средние века.

Всем известно, что Турецкая Республика – это одна из стран, с которой Республика Казахстан установила наиболее тесную интеграцию за годы независимости. В статье анализируются источники, каса-

ющиеся первого периода казахско-турецких отношений. Анализируя архивные данные, были сделаны выводы об исторических предпосылках дружбы и стратегического партнерства между двумя странами.

Одним из главных условий научного восстановления истории казахско-турецких политических и культурных отношений является наличие комплекса научных источников. Содержащие объективную научную информацию и точные факты источники являются основным средством интерпретации исторических событий и явлений, восстановления содержания истории. В настоящий момент в архивах Турции обнаружены сведения о казахско-турецких отношениях, которые активно внедряются в научный оборот. Однако это процесс требует тематической, хронологической и жанровой группировки полученных сведений.

Среди таких источников по теме исследования можно рассматривать Казахское ханство через призму хронологии отношений между Казахским ханством и Османской империей, а в качестве жанра использовать архивные и дипломатические документы. Ведь эти данные имеют особое научное значение как отправная точка казахско-турецких политических и культурных связей. Посольство хана Кайыпа Таукеулы при османском султанах Ахмете III считается основой современных политических отношений между двумя странами.

В статье анализируются факты, подтверждающие, что эти первые дипломатические отношения впоследствии превратились в сильные политические связи. Имеющиеся у нас на руках сведения свидетельствуют о том, что во время распада Казахского ханства и влияния модернизации Российской империи, не смотря на то, что колониальная власть старательно разрушала отношения между двумя странами, эти связи не оборвались и продолжили свое существование. В частности, эта связь продолжилась в религиозно-духовном и культурно-просветительском направлениях через неформальную политическую, религиозно-просветительскую деятельность отдельных исторических деятелей. В статье дан анализ ряда архивных данных и публикаций, представленных для внедрения в научный оборот.

Ключевые слова: казахско-турецкие отношения; Казахское ханство; Османский султанат; Каип-хан; казахское посольство; Мустафа Шокай.

D.R. Aitmagambetov¹, M. Giritlioglu², H.M. Tursun³

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

^{2,3} A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

First sources of the history of Kazakh-Turkish relations

Abstract. The researches of Turkic history were formed within the framework of world historical thought. It should be noted that Turkish civilization had its own peculiarities when the predominance of Eurocentrism concepts is taken into consideration while structuring world history content. The purpose of such study is not to distinguish Turkic history from world history, but to focus on the true history content of the Turkic peoples formed in it. The main goal of this paper is to determine the historical background of Kazakh-Turkish political and cultural ties.

The scientific importance of the data bases of kinship relations, which began in the Middle Ages, has special significance in determining the direction of modern Kazakh-Turkish relations formed during independence years. It is known that the Republic of Turkey is one of the countries with which the Republic of Kazakhstan has established the closest integration during independence years. This paper analyzes the sources of early history of Kazakh-Turkish relations. Conclusions were drawn analyzing the archival data about historical background of friendship and strategic partnership between two countries.

One of the important terms for the scientific reconsideration of the history of Kazakh-Turkish political and cultural relations is the value of scientific sources complex. Sources containing scientific, objective information and data are the main means of interpreting historical events and phenomena, as well as restoring the content of history. At present time, evidence of Kazakh-Turkish relations has been found in the archives of Turkey and is being submitted for scientific circulation. It requires thematic, chronological and genre grouping of data.

Among these sources there are archival and diplomatic documents on the subject, the Kazakh Khanate in chronology, the genre between the Kazakh Khanate and the Ottoman Empire. After all, these data obtain

scientific significance as a starting point for Kazakh-Turkish political and cultural ties. The embassy of Kaiyp Khan Taukeuly to Ottoman Sultan Akhmet III is the basis of modern political relations between these two countries.

This paper analyzes the fact that this first diplomatic relationship was followed by Kazakh-Turkish political ties. Evidence suggests that during the disintegration of the Kazakh Khanate and the modernization of the Russian Empire, the colonial power continued to disrupt relations between two countries. In particular, this connection continued in the religious-spiritual and cultural-educational directions through the informal political, religious-educational activities of individual historical figures. The article analyzes a number of archival and press data and presents them for scientific circulation.

Key words: Kazakh-Turkish relations; Kazakh khanate; Sultanate of Osman; Kaip Khan; Kazakh Embassy; Mustafa Shokai.

References

- 1 Isin A. Kazak handygy men Osman patshalygy saiasi bailanystarynyn basy [The beginning of political ties between the Kazakh Khanate and the Ottoman Empire], Zhurnal Abaj [Abai Journal], 4, 29-36(1994). [in Kazakh]
- 2 Beken Qaratuly. Qayıp hannıń haty [Kaip Khan's letter], Astana Aqshamy [Evening Astana], 2019. [in Kazakh]
- 3 Andican A. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [From the Ottoman Empire to the Present Day, Turkey and Middle Asia] (Doğan Egmont Yayıncılık, Istanbul, 2009, 156 p.) [in Turkish]
- 4 BOA, Nâme-iHümâyûn Defteri, Nr. 6 (Prime Ministry Ottoman Archives[in Turkish]
- 5 BOA, Name-i Hümayun Defteri, 6/186) (Ek. 3), (Prime Ministry Ottoman Archives) [in Turkish]
- 6 BOA, Name-iHümâyunDefteri, 6/187, (Prime Ministry Ottoman Archives) [in Turkish]
- 7 Togan Z.V. Turkestan and History. Cilt I. Batı and Northern Turkestan. 2. Baskı. İstanbul. Togan, 1981.
- 8 Saray M. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler [Political relations between the Ottoman state and the Turkestan khanate (1775-1875)] (Turk Tarih Kurumu Yayinlari, Ankara, 2017, 286 p.) [in Turkish]
- 9 Shektibaev M. Balqanda [In The Balkans] Qazaq gazetı [The Kazakh paper], 1913. [in Kazakh]
- 10 Jánibekov Ğ-J.A. Qajlyq sapar [Pilgrimage] Qazaq gazetı [The Kazakh paper], 1913. [in Kazakh]
- 11 Jánibekov Ğ-J.A. Habarlama [Announcement] Qazaq gazetı [The Kazakh paper], 1913. [in Kazakh]
- 12 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi [General Staff Military History and Strategic Studies Archive] Kls. 5232 D. 43. F. 32.1. [in Turkish]
- 13 Shoqai M. Tańdamaly [Elect] (Qanar, Almaty, 1998, 512 p.) [in Kazakh]
- 14 Qoıgeldiev M. Alash qozǵalysy [Alash movement] (Sanat, Almaty,1995, 368 p.) [in Kazakh]
- 15 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi [General Staff Military History and Strategic Studies Archive] Kls. 1845 D. 79. f.8. [in Turkish]
- 16 Akdes Nimet Kurat. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) [Akdes Nimet Kurat. Turkey and Russia in the XVIII century. Turkish-Russian relations from the end of the century to the war of independence (1798-1919)] (Türk Tarih Kurumu, Istanbul, 2011, 754 p.) [in Turkish]

Авторлар туралы мәліметтер:

Аймағамбетов Думан Рамазанович – корреспондентия үшін автор, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті. Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Гиритлиоглу Мұстафа – А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы. Түркістан, Қазақстан.

Түрсүн Хәзретәлі Маханұлы – т.ғ.д., А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры. Түркістан, Қазақстан.

Aitmagambetov Duman Ramazanovich – Corresponding author, Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Associate Professor, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Giritlioglu Mustafa – Lecturer at A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Kazakhstan.

Tursun Hazretali Mahanuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Kazakhstan.